Adrian Chircu

DESPRE *FEL*, „*ÎN MULTE CHIPURI*”. OBSERVAȚII ASUPRA LEXICALIZĂRII ŞI GRAMATICALIZĂRII ADVERBIALE A UNUI SUBSTANTIV, ROMÂNESCUL *FEL*

„***Fel*** […] *apare în româneşte în compuse formate cu elemente lexicale vechi spre a traduce expresii ungureşti*.”
(Sextil Puşcariu)[1]

În studiul nostru, ne propunem să urmărim îndeaproape comportamentul lexico-semantic şi cel morfosintactic al substantivului ***fel***, care a cunoscut, de-a lungul veacurilor, o evoluție interesantă[2].

1. Definițiile de mai jos, de ordin teoretic, ne vor ajuta să circumscriem mai bine fenomenul în limba română şi vor constitui punctul de plecare al investigației noastre. De asemenea, ne vor ajuta să înțelegem mai bine modul în care acest cuvânt a evoluat, specializându-se semantic şi/sau gramatical.

2. Prezența acestui substantiv în limba română se datorează influenței limbii maghiare asupra limbii române şi face parte din primul val de cuvinte maghiare, dintre care amintim : ***oraş***, ***chip***, ***seamă***, ***hotar***, ***vamă***, ***viclean*** etc.

2.1. În al său ***Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen***, Lajos Tamás înregistrează termenul cu sensurile de ‘1. Art, Gattung: sorte, espèce; 2. Völkerschaft, Volk: nation, peuple; 3. sexe; 4. Art, Art und Weise: manière; 5. Nature: nature’, unele dintre acestea fiind atestate în primele texte româneşti.

2.1.1. În discuția de față interesează mai mult sensul pe care îl are cuvântul sub 4, şi anume ‘Art, Art und Weise: manière’. Prin urmare, avem în vedere valoarea modală a cuvântului şi glisarea substantivului în sfera adverbialului. În cazul acestui substantiv, asistăm, în funcție de context, la un dublu proces: pe de o parte este vorba despre lexicalizare, pe de altă parte, de gramaticalizare.

[1] Sextil Puşcariu, *Limba română. Privire generală*, vol. I, prefață de G. Istrate, note, bibliografie de Ilie Dan, Bucureşti, Editura Minerva, 1976, p. 310.

[2] Pentru alte aspecte conexe, a se vedea Carmen Mîrzea Vasile, *Ce înseamnă adverb de mod ?*, în *Limba română*, LVIII, nr. 2, 2009, p. 238–247. De asemenea, vezi şi studiul nostru Adrian Chircu, *Despre mod, în „**fel şi chip**”. Observații asupra gramaticalizării adverbiale a unui substantiv, rom. **chip***, în Rodica Zafiu, Camelia Uşurelu, Helga Bogdan Oprea (eds.), *Limba română. Ipostaze ale variației lingvistice*, vol. I (*Gramatică şi fonologie. Lexic, semantică, terminologii. Istoria limbii române, dialectologie şi filologie*), Bucureşti, Editura Universității din Bucureşti, 2011, p. 57–66.

BDD-A478 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-13 23:54:18 UTC)

2.1.2. În ceea ce priveşte lexicalizarea, aceasta trebuie înţeleasă ca o modalitate „*prin care o sintagmă constituită din morfeme libere se transformă într-o sintagmă fixă comutabilă*”[3].

2.1.3. Cât despre gramaticalizare, aceasta priveşte „*d'une part le processus d'apparition, de naissance, de nouvelles formes ou constructions dans les langues du monde, et d'autre part les régularités repérables dans ce processus (changement par étapes, affaiblissement du sens lexical et développement des valeurs grammaticales, processus métaphorique ou métonymique, etc*.)”[4].

2.2. În paginile DA (p. 91–92), regăsim cuvântul cu următoarele sensuri: ‘I. variat, felurit; II. specie, categorie, soiu, gen, neam, obicei, chef, poftă; III. mod, chip’. Întâlnim şi în acest dicţionar evoluţia semantică a termenului, pe noi interesându-ne, în special, ultima accepţiune.

În legătură cu acest element, particulă la origine, redactorii DA ne oferă o explicaţie importantă, şi anume: „*cuvântul **fel** a intrat în limba noastră în anumite locuţiuni traduse din ungureşte, unde el se găseşte numai ca element de compoziţie, iar nu ca vorbă independentă. Abia mai târziu **fel** s-a desfăcut, în româneşte, din legăturile constante în care se afla devenind un substantiv abstract, cu înţelesul său propriu*.” Dintre exemplele înregistrate în dicţionar, amintim *multe **feluri** de* (***sokféle***), *tot **felul***, *toate **felurile*** (***mindenféle***), *de câte **feluri*** (***hányféle***).

2.3. Chiar şi autorii *Lesiconului roma'nescu-latinescu-ungurescu-nemţescu* (Lexicon valahico-latino-hungarico-germanicum)[5] remarcă faptul că „*tóte aqueste exempluri quare s'au adusu in typu de adjectivu, se intrebuintiază si in locu de adverbiu, punendu in locu particelei de praepositia in a quarora insemnari, padendi canoanele quéle grammaticesci, néqui o greutate nu ţi voru aduce: p. e. intr'aquesta feliu: taliter, hoc modo: ekképpen: auf diese Art; in multe feluri: multipliciter, multimode, varie: sok féle képpen…”*

2.4. Din cele prezentate, se poate observa că, în limba română, semnificaţia termenului, în primele texte, este mai mult apropiată de etimonul maghiar şi dovedeşte că avem de-a face cu o specializare a sa mai ales în limba română.

2.5. În paginile primelor texte româneşti, am constatat că acest element lexical este relativ bine reprezentat în unele regiuni (de exemplu, Banat-Hunedoara: PO sau SA), dar şi că, uneori, nu apare deloc (*Catehismul* lui Coresi, în *Pravila* lui Coresi, *Psaltirea Hurmuzaki*, *Codicele Voroneţean*, *Manuscrisul de la Ieud*, *Pravila* ritorului Lucaci, Prefeţe şi epiloguri din secolul al XVI-lea), ceea ce dovedeşte că ***fel*** nu se detaşase încă de valoarea sa de particulă şi nu era simţit ca un element necesar în limbă:

[3] Angela Bidu-Vrănceanu *et alii*, *Dicţionar de ştiinţe ale limbii*, Bucureşti, Editura Nemira, 2001, p. 288.

[4] Christiane Marchello-Nizia, *Grammaticalisation et évolution des systèmes grammaticaux*, „Langue française”, nr. 130 (mai), 2001, p. 33.

[5] P. 213–214.

BDD-A478 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-13 23:54:18 UTC)

(1) „*…de un **fealiu** amîndoo visurile lu faraon, şi Domnezeu ce i-i voia să facă aceaea au arătat lui faraon*.” (PO, Gn, 41/25, p. 110)

(2) „*…Şi în ceaea mai de sus ducea **de toate fealiurile** de bucate coapte lu faraon, şi păsările mănca den capul mieu den coşniţă*.” (PO, Gn, 40/17, p. 108)

În plus, ocurenţele formei de plural sunt net superioare celei de singular (în SA, apare o dată la singular şi de 12 ori la plural, din care o dată articulat definit), ceea ce confirmă, aşa cum se anticipa, că avem de-a face cu calcuri după model maghiar şi prin urmare cu structuri lexicalizate ori gramaticalizate (la fel ca în maghiară, avem mai ales asocieri cantitative (***kétféle képpen*** ‘în două feluri’, ***többféle*** ‘de mai multe feluri’, ***sokféle*** ‘de multe feluri, multe feluri de’) şi demonstrative (***ilyenféle*** ‘de felul acesta’, ***egyféle*** ‘de acelaşi fel’, ***olyanféle*** ‘de felul acela’), dar şi nehotărâte (***annyiféle*** ‘atâtea feluri de’, ***hányféle*** ‘de câte feluri’)[6]; de pildă în SA, în ordine, ***de trei feliuri***, ***în multe feliuri***, ***de câte feliuri***, ***ce feliuri***, ***trei feliuri***, ***ce feliuri***, ***doao feliuri***, ***trei feliuri***, ***în multe feliuri***, ***într-alte feliuri***, ***a toate feliurile***):

(3) „*Şi tu bagă în corabie de **tot fealiul** de jigănii, den tot trupul căte doao*.” (PO, Gn, 6/19, p. 30)

(4) „*…Atunci voru căuta de-l voru vede toţi oamenii şi **toate feliurile***…” (CS[7], 42v, 12–13, p. 264)

(5) „*…au a altui credincios israilitean în care pohteşte izbăvire de **trei feliuri** de nevoi*. ” (SA, 13 v, p. 23)

(6) „*…plod în <îm>părăţia dracului iaste **de toate fealurile** de nedreptate şi strâmbătate*.” (C, TE, 98v, p. 93)

2.6. De-a lungul secolelor, asistăm la o evoluţie semantică, iar noul sens se întâlneşte cu cel al lui ***chip***, un cuvânt autonom de origine maghiară, care cunoaşte în limba română o evoluţie la fel de interesantă. La un moment dat, ***fel*** apare chiar cu înţelesul lui ***chip*** ‘faţă, înfăţişare’:

(7) „*Ei şi toate jigăniele după **fealiul** lu, toate vitele în **fealiul** lui, şi toate ce se trage pre pământ după **fealiul** lui, şi toate paserile după **fealiul** lui*…” (PO, Gn, 7/14, p. 32)

2.7. Amândouă aceste cuvinte vor suplini lipsa unei particule modale (aşa cum aveam în latină) şi se vor specializa pentru a exprima ideea de modalitate, făcând parte din structuri gramaticalizate, care nu permit combinaţii cu orice determinant de tip adjectival:

[6] Ladislau Balazs, *Rom. **fel** şi **chip***, în „Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Philologia”, anul XXIII, fasc. 1, 1988, p. 78, susţine că „*româna a preluat numai pe **-féle** împreună cu valorile sale semantice rezultate din combinaţia magh. **-féle** cu pronume demonstrative, cu numerale şi pronume nehotărâte*.”

[7] Este singura ocurenţă din text. Tot o singură formă, însă la singular, avem şi în *Cronica universală* a lui Mihail Moxa.

BDD-A478 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-13 23:54:18 UTC)

(8) „*Pentru aceea Scriptura Sfântă în multe locuri şi* ***în multe chipuri*** *ne dojăneşte/ pre răbdare de pace*.” (SA, 24v, p. 34)

(9) „*Aşa şi acmu, fraţii mei,* ***în multe chipure*** *grăiesc depre învăţătura dereaptă…*” (C, **TE**, 45v, p. 61)

2.8. Această apropiere semantică a celor două cuvinte de origine maghiară va duce la apariţia unor structuri pleonastice, care dovedesc faptul că specializarea lor era la început, în limba română[8]. În textele vechi, nu sunt rare situaţiile în care avem sintagme de acest tip:

(10) „*Şi într-acesta chip eu pre dînşii socotindu-i şi de tot răul ferindu-i, oare* ***în ce chip, în ce feliu*** *şi cine ar fi acela ce ari de mine a să despărţi vrea*.” (DC, D, p. 36)

(11) „*Acmu dară, pentru aceştia adevărat şi fără înşelăciune să-mi spui,* ***în ce chip*** *şi* ***în ce feliu*** *s-au petrecut?*” (DC, D, p. 27)

2.9. Alteori, din raţiuni de ordin stilistic, autorul valorifică ambele structuri, încercând să varieze textul şi să nu lase impresia de repetare, de folosire a aceleiaşi sintagme. Poate fi invocat aici şi rolul său de particulă întăritoare:

(12) „***Într-acesta chip*** *dară omului rea şi cumplită te faci şi* ***într-acesta feliu*** *din bună rea, din dragă urâtă*.” (DC, D, p. 52)

(13) „*…însă nici numele lor* ***într-alt feliu*** *să mai mutase şi să mai schimbase, să le zică vlahi sau* ***într-alt chip***.” (CC, I, 56r, p. 183)

(14) „*În ce* ***fealiu de chipu*** *să numeaşte beseareca sfîntă?*” (PP, 27v, p. 26)

2.10. Întocmai se întâmplă şi în cazul mai vechiului ***cum***, căruia, pentru a întări ideea de modalitate, i se asociază unul dintre aceste două cuvinte cu sens modal dobândit, ceea ce dovedeşte că termenii invocaţi fac parte din sfera modalului :

(15) „*De aicea învăţăm* ***cum în ce chip*** *nu puse pre Hristos nimea mâna, derepce că nu era venit ceasul lui*.” (C, TE, 46r, p. 61)

(16) „*Dară tu, nebunule,* ***cum*** *şi* ***în ce feliu*** *şi pentru ce mă urăşti*?” (DC, D, p. 23)

(17) „*Amice…, mulţumeşte-te, zic, să-ţi spui aci numai* ***în ce chip***, ***cum*** *şi* ***ce fel*** *imaginaţiunea, sufletul şi mintea mea au putut…*” (Odobescu III, 13/2)

2.11. De asemenea, trebuie discutată în acest studiu, şi asocierea cu demonstrativul (de exemplu, ***astfel***) şi cea cu nehotărâtul (de exemplu, ***altfel***), la acestea adăugându-se şi alte sintagme în care îl întâlnim pe fel: ***defel***, ***de fel***, ***fel de fel***, ***ce fel de*** etc.:

(18) „*…a doa gînd bun trebuie să pue, a treia cu* ***fealiu de fealiu*** *de fapte bune pre sine să găteaze*.” (PP, 104v, p. 96)

(19) „*Unele era şi mai mici;* ***feluri de feluri*** *de harmate*.” (IN, L, p. 132)

[8] În alte cazuri, s-au calchiat structuri maghiare (***mindenféleképpen*** ‘în fel şi chip, în toate felurile de chipuri’).

BDD-A478 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-13 23:54:18 UTC)

2.12. Din cele prezentate, reiese că sintagmele cu adjective pronominale demonstrative, cantitative şi nehotărâte reprezintă, de fapt, o preluare a unor modele maghiare prin separarea din structura primară a lui ***fel*** (din particulă devine substantiv autonom), pentru ca, apoi să se refacă, în limba română, structura inițială. De altfel, în unele texte, avem un număr important de sintagme care trimit la o posibilă sursă maghiară a acestora:

(20) „*Ce face a iubi pre priatincii noştri într-acest* [astfel] ***fealiu*** *de chipu ca şi pre noi*.” (PP, 64v, p. 58)

(21) „*Atuncea cînd pohteşte pentru ne rebdarea păcii pentru îndoiale au pentru alte*[9] ***feliu*** [altfel] *de ocă*. ” (PP, 64v, p. 58)

2.13. Asocierea lui ***fel*** cu determinanți adjectivali calificativi (***într-un fel ciudat***) este de dată relativ recentă şi reprezintă, probabil, fie o imitare a unui model deja prezent în limbă (***în chip rău***), fie o calchiere a unui model neologic (fr. ***d'une certaine manière***, ***d'une certaine façon***):

(22) „*…şi de să poate cu* ***vreun chip*** *spre prieteşug a să întoarce*…” (DC, II, 303v, p.

(23) „*Deci nu îmi permit acum să exagerez* ***în vreun fel*** […], *pentru că arhivele sunt clar ordonate*.” („Jurnalul Național”, 26 noiembrie 2010, nr. 5527, p. 7)

3. Considerăm că interpretarea sintagmelor care conțin substantivul ***fel*** a ajutat la înțelegerea adecvată a mecanismelor lexicalizării şi gramaticalizării unor structuri prezente în limbă de mai bine de şase veacuri. Avem încă o dovadă că limba română a reuşit să compenseze pierderile din latină şi să-şi constituie în interiorul său o serie de structuri care au contribuit nu numai la nuanțarea vocabularului, ci şi la stabilitatea sistemului, conferindu-i mai multă precizie.

IZVOARE ŞI DICȚIONARE

Barany 2008 = László Pal Barany, *Pânea Pruncilor sau Învățătură credinții creştineşti, strînsă în mică şumă*, ediție îngrijită de Florina Ilis, studiu istoric de Ovidiu Ghitta, studiu filologic de Florina Ilis, Cluj. Napoca, Editura Argonaut. (PP)

Cantemir 1990 = Dimitrie Cantemir, *Divanul sau Gîlceava înțeleptului cu lumea sau Giudețul sufletului cu trupul*, text stabilit, traducerea versiunii greceşti, comentarii şi glosar de Virgil Cândea, prefață şi bibliografie de Alexandru Duțu, Bucureşti, Editura Minerva. (DC, D)

Cantemir 1988 = Dimitrie Cantemir, *Istoria ieroglifică*, postfață de Elvira Sorohan, Iaşi, Editura Junimea. (DC, II)

Codex 1993 = *Codex Sturdzanus*, studiu filologic, studiu lingvistic, ediție de text şi indice de cuvinte de Gheorghe Chivu, Bucureşti, Editura Academiei Române. (CS)

[9] Pluralul *alte* ne sugerează că se ezita între folosirea lui ***fel*** la singular.

BDD-A478 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-13 23:54:18 UTC)

Codicele 1981 = *Codicele Voroneţean*, ediţie critică, studiu filologic şi studiu lingvistic de Mariana Costinescu, Bucureşti, Editura Minerva. (CV)
Cantacuzino 2006 = Constantin Cantacuzino, *Istoriia Ţărâi Rumâneşti*, ediţie critică, studiu filologic, studiu lingvistic, glosar şi indice de nume proprii de Otilia Dragomir, Bucureşti, Editura Academiei Române. (CC, I)
Coresi 1998 = Coresi, *Tâlcul evangheliilor şi Molitvenic românesc*, ediţie critică de Vladimir Drimba, cu un studiu introductiv de Ion Gheţie, Bucureşti, Editura Academiei Române. (TE)
DA 1934 = *Dicţionarul limbii române*, Tomul II, partea I, F-I, Bucureşti, Imprimeria Naţională.
Gheţie 1982 = Ion Gheţie (coord.), *Texte româneşti din secolul al XVI-lea* (Catehismul lui Coresi, Pravila lui Coresi, Fragmentul Todorescu, Glosele Bogdan, Prefeţe şi epiloguri), ediţii critice de Emanuela Buză, Gheorghe Chivu, Magdalena Georgescu, Ion Gheţie, Alexandra Roman Moraru, Florentina Zgraon, Bucureşti, Editura Academiei Republicii Socialiste România.
Lexicon 1825 = *Lesiconului roma'nescu-latinescu-ungurescu-nemţescu* (Lexicon valahico-latino-hungarico-germanicum), Budae, Typis et Sumptibus Typographie Regiae Universitatis Hungaricae.
Moxa 1989 = Mihail Moxa, *Cronica universală*, ediţie critică însoţită de izvoare, studiu introductiv, note şi indici de G. Mihăilă, Bucureşti, Editura Minerva. (M. Cron.)
Neculce 1955 = Ion Neculce, *Letopiseţul Ţării Moldovei şi O samă de cuvinte*, ediţie îngrijită, cu glosar, indice, şi o introducere de Iorgu Iordan, Bucureşti, Editura de Stat pentru Literatură şi Artă. (IN, L)
Odobescu 1887 = A.I. Odobescu, *Scrieri literare şi istorice*, vol. III, Bucureşti, Editura Socecu.
Palia 2005 = *Palia de la Orăştie* (1582). I (Textul), text stabilit şi îngrijire editorială de Vasile Arvinte, Ioan Caproşu şi Alexandru Gafton, Iaşi, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”. (PO)
Pravila 1971 = *Pravila ritorului Lucaci*, text stabilit, studiu introductiv şi indice de I. Rizescu, Bucureşti, Editura Academiei Române. (PRL)
Psaltirea 2005 = *Psaltirea Hurmuzaki*, studiu filologic, studiu lingvistic şi ediţie de Ion Gheţie şi Mirela Teodorescu, vol. I, Bucureşti, Editura Academiei Române. (PH)
Tamás 1966 = Lajos Tamás, *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen*, Budapesta, Akadémiai Kiadó.
Zoba 1984 = Ioan Zoba din Vinţ, *Sicriul de aur*, ediţie îngrijită şi studiu introductiv de Anton Goţia, Bucureşti, Editura Minerva. (SA)

SUR LE MOT *FEL*, «*DE MAINTES MANIÈRES*». REMARQUES SUR LA LEXICALISATION ET SUR LA GRAMMATICALISATION ADVERBIALE D'UN SUBSTANTIF, ROUM. *FEL*

(Résumé)

Dans son intervention, l'auteur se propose de suivre attentivement les comportements lexical, sémantique et grammatical du substantif ***fel***, qui a connu, au cours des siècles, une évolution très intéressante. De simple lexème à valeur autonome et relativement bien illustrée dans les textes roumains anciens, celui-ci s'est spécialisé et nous le retrouvons, de nos jours, dans la structure de quelques lexèmes autonomes (***defel*** 'pas du tout', ***altfel*** 'autrement', ***astfel*** 'ainsi'), et dans celle de quelques syntagmes adverbiaux exprimant l'idée de modalité (***într-un fel*** 'd'une certaine manière', ***în alt fel*** 'différemment' , ***în nici un fel*** 'aucunement' etc.), qui ont, dans chacun de ces deux cas, un rôle fonctionnel bien déterminé.

BDD-A478 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-13 23:54:18 UTC)

La grammaticalisation de ce mot a été facilitée, probablement, aussi par la possible présence en roumain, au commencement, d'un type de syntagmes qui a disparu, mais qui a dû être refait.

Les faits de langue analysés concernent autant l'ancien roumain que le roumain moderne, ce qui nous démontre que les lexèmes ou les syntagmes qui ont dans leur structure le nom ***fel*** ont survécu tout au long de ces années.

Cuvinte-cheie: fel, defel, altfel, astfel, în altfel, în nici un fel.
Mots-clés: de maintes manières, pas du tout autrement, ainsi, différement, aucunement.

Facultatea de Litere
Universitatea „Babeş-Bolyai" din Cluj-Napoca,
Str. Horea nr. 31

BDD-A478 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-13 23:54:18 UTC)